

שבתי אטלו

פתיחה – מקורות

וזה דבר השמטה שמוט כל בעל משה ידו אשר ישה ברעהו לא יגוש את רעהו ואת אחיו כי קרא שמטה לה' (דברים ט"ו:ב)

הגמ' במס' גיטין (דף לז): דנה במצוות שמיטת כספים:

המחזיר חוב לחבירו בשביעית – צריך שיאמר לו משמט אני, ואם אמר לו אע"פ כן – יקבל הימנו, שנאמר: (דברים ט"ו:ב) וזה דבר השמטה. אמר רבה: ותלי ל' עד דאמר הכי. איתביה אביי: כשהוא נותן לו, אל יאמר לו בחובי אני נותן לך, אלא יאמר לו שלי הן ובמתנה אני נותן לך. אמר ליה: תלי ליה נמי עד דאמר הכי. אבא בר מרתא דהוא אבא בר מניומי הוה מסיק ביה רבה זוזי, אייתינהו ניהליה בשביעית, אמר ליה: משמט אני, שקלינהו ואזל. אתא אביי אשכחיה דהוה עציב, אמר ליה: אמאי עציב מר? אמר ליה: הכי הוה מעשה. אזל לגביה, אמר ליה: אמטת ליה זוזי למר? אמר ליה: אין. אמר ליה: ומאי אמר לך? אמר ליה: משמט אני. אמר ליה: ואמרת ליה אף על פי כן? אמר ליה: לא. אמר ליה: ואי אמרת ליה אף על פי כן הוה שקלינהו מינך, השתא מיהת אמטינהו ניהליה ואימא ליה אע"פ כן. אזל אמטינהו ניהליה ואמר ליה אף על פי כן, שקלינהו מיניה, אמר: לא הוה ביה דעתא בהאי צורבא מרבנן מעיקרא.

(תרגום לעברית: המחזיר חוב לחבירו בשביעית – צריך שיאמר לו משמט אני, ואם אמר לו אע"פ כן – יקבל הימנו, שנאמר: (דברים ט"ו:ב) וזה דבר השמטה. אמר רבה: תולה אותו עד שיאמר כן [אף על פי כן]. הקשה אביי: כשהוא נותן לו, אל יאמר לו בחובי אני נותן לך, אלא יאמר לו שלי הן ובמתנה אני נותן לך. אמר לו [רבה לאביי] גם אני תולה אותו עד שיאמר כן [במתנה אני נותן לך]. אבא בר מרתא שהוא אבא בר מניומי היה חייב [כמה] זוזים לרבה. הביאם לו בשביעית. אמר לו [רבה לאבא בר מרתא] משמט אני. הוא [אבא בר מרתא] לקח את הכסף חזרה והלך. הגיע אביי ומצא שרבה עצוב. אמר לו [אביי לרבה] למה אדוני עצוב? אמר לו [רבה לאביי] כך היה המעשה [עם אבא בר מרתא והחזרת ההלוואה]. הלך [אביי] אצלו [אבא בר מרתא ושאל אותו]: הבאת את הזוזים לאדוני? אמר לו [אבא בר מרתא לאביי] כן. אמר לו [אביי לאבא בר מרתא] האמרת לו [לרבה] אף על פי כן? אמר לו [אבא בר מרתא לאביי] לא. אמר לו [אביי לאבא בר מרתא] אם היית אומר לו אף על פי כן [רבה] היה לוקח ממך אותם [הזוזים] – עכשיו הבא אותם אליי, ואמור לו אף על פי כן. הלך [אבא בר מרתא] הביאם אליי, ואמר לו אף על פי כן. לקחם, אמר [רבה] לא היה בדעתו של תלמיד חכם זה [אבא בר מרתא] מתחילה [לומר אף על פי כן].

המאמר הולך להתייחס לדברי הגמרא "צריך לומר אף-על-פי-כן".

שיטת ספר יראים¹

וחוב שעבר עליו שביעית אינו רשאי לזה לעכבו אלא על פי מלוה שכל זמן שלא השמיטו מלוה חייב לפרוע אלא לזה יזמין מלוה לדין שישמיט לו חובו כאשר צוה היוצר וב"ד [=ובית דין] יחייבו למלוה לומר משמיט אני כאשר צוה חכמים כדתנן בסוף שביעית ומייתנין לה בהשולח [ל"ז ב'] המחזיר חוב לחבירו בשביעית צריך שיאמר משמיט אני ואם אמר אעפ"כ יקבל ממנו שנאמר זה דבר השמיטה. ואם אינו רוצה המלוה לומר משמיט אני יכפוהו ב"ד, כדתניא בכתובות בהכותב [פ"ו א'] על פריעת בע"ח [=בעל חוב] מצוה שהיא אי לא בע למיעבד מצוה מאי א"ל [=אמר לן] תניא בד"א [=במה דברים אמורים] במצות לא תעשה אבל במצות עשה כגון שאמרו לו עשה סוכה ולולב ואינו עושה מכין אותו עד שתצא נפשו.

שיטת היראים היא שכל זמן שהמלווה אינו אומר משמט אני, החוב קיים. וכשהמלווה אומר משמט אני, פירוש הדבר שהמלווה מצהיר שעל אף שהוא רוצה לגבות את החוב, יש לו מצווה לשמוט את החוב. ורבה היה עצוב כי באמת הוא לא רצה לוותר על כספו, אבל מצווה עליו לוותר. זה דומה לשיטת רבי אלעזר בן עזריה בילקוט שמעוני (פרשת קדושים רמז תרכו):

אמר רבי אלעזר בן עזריה מנין שלא יאמר אדם אי אפשי לאכול בשר חזיר אי אפשי ללבוש כלאים אי אפשי לבא על הערוה אלא אפשי אבל מה אעשה ואבי שבשמים גזר עלי, תלמוד לומר ואבדיל אתכם מן העמים להיות לי, נמצא הפורש מן העבירה מקבל עליו עול מלכות שמים.

רבה מקיים את מצוות שמיטת כספים ועל ידי קיום המצווה, הוא קיבל על עצמו עול מלכות שמים.

לשיטה זו מתפרש ה"אף על פי כן" כך: אתה, המלווה, קיימת המצווה של שמיטת כספים. ואף על פי כן אני, הלוה, מכיר בקיום החוב שלי, ולפיכך רוצה אני לשלם את חובי.

שיטת המנחת חינוך

בניגוד להיראים, מסביר בעל המנחת חינוך את העניין של השמטת כספים באופן אחר: והנה התובע חוב שעברה עליו שמיטה ועובר בעשה ולא תעשה, וחויף לזה הוי אפקעתא דמלכא דהחוב נפקע, כמבואר בגיטין ל"ז: דצריך לומר במתנה אני נותן לך, כי החוב נפקע ממילא. ואף אם נותן לו ברצון הטוב אינו מועיל, כי כבר נפקע, וכן מוכח בכמה פעמים אם תעיין בגמרא. (ס' תע"ז ד"ה והנה התובע)

העיקרון של המנחת חינוך הוא "אפקעתא דמלכא – דהחוב נפקע", דהיינו, שמלך מלכי המלכים גזר שהחוב בטל, ומרגע הביטול החוב כבר לא קיים. וכשהמלווה אומר "משמט אני", הוא מודיע ללווה

1. היראים – ר' אליעזר ב"ר שמואל ממיין [הרא"ם] – צרפת במאה ה"ב תלמיד של הרשב"ם ושל ר"ת

על מציאות חדשה שהחוב נפקע, ואין בידי לגבות את החוב. יוצא מזה, שאם הולך המלווה וגובה את החוב, הוא גזלן, שכן החוב לא קיים ואין כסף החוב שלו.

לשיטת המנחת חינוך ה"אף על פי כן" מתפרש כהכרה של הלווה בחיוב מוסרי לשלם חובו למלווה, אף על פי כן, אני, הלווה, רוצה לתת לך, המלווה, מתנה כדי לשלם את החוב המוסרי שלי.

הסבר המחלוקת

אפשר להסביר המחלוקת בין היראים והמנחת חינוך בחילוק האם מצות שמיטת כספים הוא חובת גברא [על האדם] או חובת חפצא [על החפץ, הכסף במקרה שלנו]. לפי היראים, שמיטת כספים היא מצות הגברא, ומי שאינו משמט מבטל עשה ועובר בלאו. לעומת זאת, המנחת חינוך סובר שמיטת כספים היא מצוות החפצא, והחוב בטל מאליו על-ידי המלך (הקב"ה), ואין קיום החוב תלוי כלל בדעת המלווה.

ועיין מה שכתב המנחת חינוך במצווה פ"ד ד"ה ולכאורה י"ל [=יש לומר] שמצוות שמיטת קרקעות מצוות החפצא (אינו בגדר "אקרקפתא" [על הגולגולת] בלשוננו). ואם תמצא לומר שמיטת כספים היא מצוות הגברא, על בעל הקרקע לשמוט כל שבע שנים, ואז שמיטת קרקעות תהיה מצוות עשה שהזמן גרמא ונשים פטורות. מה שאין כן, אם שמיטת קרקעות מצוות החפצא, פירות של שנת השמיטה אסורות לאורך חייהם, והאיסור הזה חל על כל בן ובת, עד כאן לשוננו. ובכן, אם זה מצות האדם, ברגע שהשמיט את הקרקע הפירות אסורים לאורך חייהם. לכן נראה להסביר שאם אישה הייתה בעלת הקרקע והחובה הייתה חובת האדם לא הייתה חייבת לשמט את הקרקע שכן זו מצות עשה שהזמן גרמא. בעוד שבחובת חפצא הקרקע משמטת מאליה ולא משנה מי הבעלים של הקרקע.

נראה לומר שאותו הגיון ששמיטת קרקעות מצוות החפצא שייך גם בנושא דידן, ועיין שם.

נפקא מינות - ההבדל להלכה בין שתי השיטות

המנחת חינוך מביא נפקא מינא בין השיטות במקרה של חרש שוטה וקטן שלמרות שאינם חייבים בשמיטה והלווה לאחר החוב נפקע למרות שלא אמרו "משמט אני":

וא"כ אם יש לחרש שוטה וקטן מעות, כגון בירושה או בשכר פעולה², והלווה לאחר ועבר שמיטה, אע"פ שאינם בני מצווה, מכל מקום נחלט החוב כי הוא אפקעתא דמלכא (שם).

לעומת זאת, להיראים, חרש שוטה וקטן, מכיוון שאינו חייב במצוות שמיטת כספים, אינו מצווה לומר משמט אני ולכן החוב קיים וצריכים להחזיר להם את ההלוואה.

2. במנחת חינוך של מכון ירושלים העיר כאן העורך: ע' סנהדרין ס"ח: תוס' ד"ה קטן

נפקא מינא נוספת במקרה של אדם החוזר בתשובה אחרי השמיטה, והוא לא שמט, וגבה הלוואותיו בשנת השמיטה. נשאלת השאלה האם אחרי שחזר בתשובה יהיה חייב להחזיר את כסף החוב ללווה, או שהכסף יכול להשאר אצלו?

לפי היראים, הוא לא חייב להחזיר את הכסף. אמנם הוא עבר על ה"לא תעשה" ובטל העשה של לשמוט, אבל למעשה, החוב עצמו קיים, למרות ה"לא תעשה" ו"העשה", ולכן, אם הוא גבה את החוב, הכסף שלו.

לעומת זאת, אליבא דשיטת המנחת חינוך, החוב לא היה קיים כשהוא גבה אותו. לכן הוא גזלן, והוא חייב להחזיר את מה שגבה.

סיכום והלכה למעשה – פוסקי זמנינו

המנחת שלמה (ר' שלמה זלמן אוירבך זצ"ל) בשו"ת מנחת שלמה תנינא (ב – ג) סימן קכג פוסק כך: בנוגע לבעלי תשובה, לכאורה המלוה שהוא מוחזק יכול לומר קים לי כהיראים [=אני סובר כשיטת היראים] [קס"ד] [=קא סלקא דעתי, סובר הייתי] שהתורה רק מחייבת את המלוה לומר שהוא משמט אבל אין זה כלל אפקעתא דמלכא, אך כיון שכולם חולקים וסוברים דממילא פקע החוב אפשר שלא מצי לומר קים לי [=יכול לומר זו דעת]. אך יתכן דכיון שאם התנה שאתה אל תשמטני בשביעית הרי אין שביעית משמטת, והרי אנן סהדי [=אנחנו עדים] דבשעת ההלוואה אם היו אומרים להם ששביעית משמטת ודאי שלא היה מלווה, והלוה היה ודאי מסכים ללוות גם על דעת שיהא חייב לפרוע את החוב, ומעתה כמו שבח"ל אף גם להטועים שלא נוהג שם כלל דיני שמיטה, אפי"ה [=אפילו הכי, אפילו כך] גם נזכר האי טעמא [=זה הטעם] משום דאנן סהדי שהיו רוצים בתנאי שאתה אל תשמטני בשביעית, ולכן אף שהרבו לתמוה על זה, מ"מ [=מכל מקום] לענין זה שלא יתחייב בעל תשובה להחזיר אפשר דסגי בהכי [=שמספיק בכך]. גם יתכן דאף שהמלוה הוא עבריין אבל עכ"פ [=על-כל-פנים] בעלים הוא על כספו, ואם היו מזכירים לו ענין של שמיטה היה ודאי נוהג כבליעל ולא היה מלווה, וא"כ אפי' [=אם כן אפילו] אם הלוה היה בא בשעתו בטענה של שמיטת חוב, אפשר דיש מקום לדון דחשיב כאילו הלוה גזל ממנו את הכסף וגזילה אינה משמטת, כיון דאנן סהדי שברור הדבר דאדעתא דהכי [=על דעת כך] לא היה מלווה. ובנדון שכזה הרי גם סגי [=מספיק] בדעתו של המלוה בלבד כמבואר בכתובות מ"ז ע"ב תוד"ה שלא, ובב"ק שלהי פרק הגזל [ק"י ע"ב ד"ה דאדעתא], כיון שתלוי בדעת המלוה בלבד, ובפרט שגם הלוה היה ודאי מתרצה וא"כ אפשר דחשיב כאילו התחייב [לפרוע גם אם שביעית משמטת]. וקצת דוגמא מאתרוג ביו"ט ראשון של סוכות שאפי' אם לא התנה ע"מ להחזיר אנן סהדי דחשיב כהתנה וה"נ [=והכי נמי, וכך גם] גם כאן. אך לכאורה קשה דא"כ נימא הכי [=דאם כן נאמר כך] גם בתנאי של ע"מ ששביעית לא תשמט דהרי זה חשיב למפרע כגזילה, ועיין בזה במשנ"ת במנחת שלמה עמו' תפ"א מד"ה ונמצא וכו' (ח"א ס' פ'), אך אפשר דמי שידוע משביעית לאו כל כמיניה להתנות נגד

התורה ולומר ששביעית לא תשמש, משא"כ בעבריינים שאינם יודעים כלום ויש אפשרות להתנות באופן המותר מה טעם לא נאמר דלא חשיב כמתנה על מה שכתוב בתורה, ועדיין צ"ע.

ר' שלמה זלמן דן תחילה באחת הנפקא מינות – הבעל תשובה. בתחילת תשובתו מביא הרב כאפשרות שהבעל תשובה יכול לטעון שההלכה כן כמו היראים, ולכן לא יצטרך להחזיר את הכסף. ואפילו אם תמצא לומר שדעת היראים דעת יחיד היא, והבעל תשובה אינו יכול לטעון כך, אפשר לומר שמלווה שאינו שומר מצות הוא כמי שמתנה על מה שכתוב בתורה, דהיינו שהלווה קיבל את ההלוואה על מנת שהוא ישלם על אף השמיטה (כל הנושא של תנאי נגד התורה – אם התנאי תופס או לא, מתי ואיך התנאי תופס, וכדו' היא סוגיה ארוכה בפני עצמה, ואין כאן המקום להאריך).

בנידון דידן, מוכן ר' שלמה זלמן לקבל את האפשרות שההלכה, לפחות במקרים מסוימים, כמו דעת היראים. (ועדיין אפשר לומר שר' ש"ז לא סובר כן מלכתחילה, אלא שאינו רוצה לנעול דלת בפני בעלי תשובה, וצ"ע).

מאיך גיסא, ר' משה פיינשטיין זצ"ל, בספר דברות משה, על מס' גיטין (פ"ד, דף ל"ז), בהערה נב, כותב:

והוא לכולי עלמא כל שכן שמחילת התורה היא מחילה ונפטר מחיובו, וגם אין צריך לזה דהא עצם החיוב פירעון הוא מדין פריעת בעל חוב מצווה כדאר"פ [=כדאמר רב פפא] בכמה דוכתי [=בכמה מקומות], ... איכא נמי [=יש גם] דין גזל הא גם איסור גזל הא נמי מדין התורה והרי התורה אמרה שבהלוואה נמחל בסוף שביעית ואין כאן לא גזל ולא מצווה פריעה על הלווה כלל.

ר' משה סובר כמו המנחת חינוך, ששמיטת כספים היא אפקעתא דמלכא (בלשונו, "מחילת התורה"). והוא דן בכמה נושאים:

1. פריעת בעל חוב מצווה כמו שאמר רב פפא בכמה מקומות.
2. אותה תורה שמצווה אותנו לשלם לבעלי חוב, ומצווה אותנו לא לגזול, היא אותה תורה שמחלה חובות בשנת השמיטה – לכן, מי שלא פורע חובו בשנת השמיטה לא עובר על המצווה לפרוע את חובו, וגם אין לו דין גזלן.

שבתי אטלו קיבל תואר ראשון מ-MIT בארה"ב. הוא עלה ארצה ב-1985, למד בישיבת המבחר וישיבת כנסת בית אליעזר; שם הוא קיבל הסמכה לרבנות, נמסר שיעורים בגמרא והלכה. את הישיבה עזב כשהחל לעבוד בחברת היי-טק באזור ירושלים. שבתי הצטרף ל-NDS בשנת 1997. הוא עובד בקבוצת הפנטנים ב-NDS.

גם בחידושי תורה NDS@ כרכים א' – ו' התפרסמו מאמרים פרי עטו.

שבתי נשוי ואב ל-5 בנים, וגר באפרת אשר בהרי יהודה.